

ԳՐԱԿԱՆ—ԲԱՆՐԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ.

Երկրագնդի վրայ բոլոր գոյութիւնն բնեցող կամ մեռած լեզուները արդի լեզուաբանութիւնը բաժանում է խմբակցութիւնների: Դրա համար կան մի քանի տեսակէտներ, որոնցից ամենակարեւորն է լեզուների ազգակցական կապը, որի հիման վրայ ստացւում է լեզուների տոհմաբանական (գենետիքական) կլասսիֆիկացիան: Այս կլասսիֆիկացիայի կամ դասակարգութեան մէջ մտնում են լեզուական ընտանիքները, այսինքն լեզուական խոշոր խմբակցութիւններ, որոնք իրենց մէջ պարունակում են այն բոլոր լեզուները, որոնք իրար հետ կապուած են ազգակցական կապերով: սրանցից ոմանք ունենալով իրար հետ աւելի սերտ ազգակցական կապեր, կազմում են ընտանիքի մէջ աւելի փոքր խմբակցութիւններ և ձևացնում են ընտանիքի միւղերը: Լեզուական ընտանիքների մէջ առանձնապէս կարեւոր տեղ է բռնում հնդեւրոպական ընտանիքը կամ լեզուախումբը ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ ընտանիքին են պատկանում մեր և մեզ ծանօթ եւրոպական և ասիական գլխաւոր լեզուները, այլ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ այդ հոգի վրայ ծնունդ առաւ լեզուի գիտական ուսումնասիրութիւնը և այդ ընտանիքն ամենամշակուածն է արդի լեզուաբանութեան մէջ և այդ մասում կարելի է անցնել մասնադիտական շփոխ և ձեռք բերել լեզուաբանական պատրաստութիւն:

Հնդեւրոպական ընտանիք կոչւում է լեզուաբանութեան հիմնադիր Բոպպից սկսած այն լեզուախումբը, որի գանազան ճիւղերը տարածւում են Ասիայի մի նշանաւոր մասում Հնդկաստանից սկսած և բռնում են համարեա ամբողջ եւրոպան: Այդ ճիւղերը հետեւեալներն են. Հնդկական, Իրանական, Հայկական, Ալբանական, Յունական, Իտալա-

կան (Ռոմանական) Կելտական, Գերմանական, Բալթիական (Լիթուական) և Սլավոնական*)։

Այդ բոլոր լեզուները ծագել են մի ընդհանուր լեզուից, որ վաղուց արդեն զաղարել է գոյութիւն ունենալուց և որի ոչ մի գրաւոր յիշատակարանը մեզ չէ հասել։ Մի ժամանակ սխալմամբ ենթադրուում էր (նլեզել և այլն), որ այդ լեզուն պէտք է լինէր սանսկրիտը, այսինքն հին հնդկերէնը, սակայն համեմատական լեզուաբանութիւնը ցոյց տուեց, որ սանսկրիտն էլ հնդեւրոպական այնպիսի մի լեզու է, ինչպէս օր. յունարէնը, լատիներէնը և այլն, միայն նրա գրաւոր յիշատակարանները և լեզուի քերականական կազմը համեմատաբար աւելի հին են։ Այդ անյայտացած մայր լեզուն կոչուում է հնդեւրոպական նախալեզու նրա մասին մենք ունինք այժմ լիակատար տեղեկութիւններ շնորհիւ հնդեւրոպական համեմատական լեզուաբանութեան, յայտնի է նրա քերականական, այսինքն ֆոնետիքական, մորֆոլոգիական և շարահիւսական կազմը բազմաթիւ մանրամասնութիւններով, կազմուած է նրա բառարանը, նոյն իսկ մօտաւորապէս որոշուած է այն տարածութիւնը, որտեղ ապրելիս է եղել նախալեզուն գործածող ժողովուրդը։ Հնդեւրոպացիների նախահայրենիքը սկզբում համարուում էր Հնդկաստանը, բայց վերջերս կատարած աւելի հիմնաւոր և մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնները տրամադրում են ընդունել, որ նա տարածւում էր մօտաւորապէս Կարպատներից սկսած մինչև Բալթիկ ծով, ընդգրկելով Լեհաստանը և Պրուսիան։

Դեռ նախահայրենիքում հնդեւրոպական լեզուում առաջացել էին բարբառներ, որոնցից իւրաքանչիւրն ընդունելով նորանոր տարրեր հարեան բարբառներից և օտար

*) Պէտք է նկատել, որ գերմանական լինգուիստները «հնդեւրոպական» փոխարէն գործ են ածում հնդկագերմանական (Indogermanisch) տերմինը, ի նկատի ունենալով, որ հնդեւրոպական լեզուների սահմանը արեւելքում Հնդկաստանն է, իսկ արեւմուտքում Գերմանական երկրները։ Միւս ազգերի մէջ լեզուաբանների մօտ ընդունուած տերմինը «հնդեւրոպականն» է։

լեզուներին, սկսեցին ապրել առանձին կեանքով և կամաց կամաց կազմակերպուելով ոչ միայն փոխուեցին ինքնուրոյն լեզուներին, այլև իրենց հերթին կազմեցին լեզուական ընտանիքներ, ներկայացնելով միաժամանակ հնդեւրոպական ընտանիքի ճիւղերը: Այդ ճիւղերի մայր լեզուից բաժանուելը չէր կարող տեղի ունենալ միաժամանակ, կամ թէկուզ կարճ ժամանակամիջոցում: այդպիսի դիֆֆերենցիացիան կախուած է բազմաթիւ հանգամանքներից, որոնց մէջ մտնում են զանազան գաղթեր, հարեւան օտար ազգերի ազդեցութիւն, կլիմայական, քաղաքական պայմաններ ևյն: Այդպիսով նախալեզուի անկման և ճիւղերի զարգանալու շրջանն ընդգրկում է երկար տարիների, որոնք տարբեր են եղել ճիւղերից իւրաքանչիւրի համար և ուրեմն նախալեզուի վիճակը, որ պարզել է մեզ համեմատական լեզուաբանութիւնը, իրական չէ կարող լինել: Մեզ այժմ յայտնի զանազան լեզուական ֆակտերը կարող են վերաբերուել նախալեզուի այս կամ այն շրջանին միայն և չէին կարող տեղի ունենալ միաժամանակ և լեզուի բոլոր մասերում:

1 Հնդկական ճիւղ.—Այս ճիւղի հնագոյն ներկայացուցիչն է հին հնդկերէնը իւր երկու բարբառներով—վեդայական և սանսկրիտ: Հին հնդկերէնը մեզ յայտնի ամենահին հնդեւրոպական լեզուն է:

1. Վեդաների լեզուն այն լեզուն է, որով զրուած են հնդկական սրբազան վեդաների (veda-s նշանակում է գիտութիւն. արմատը նոյնն է, ինչ որ հայերէն «գիտութիւն», «գէտ», ռուսերէն Вѣдѣ, գերմաներէն wissen և այլն). 4 ժողովածուները և հնդկական հնագոյն աստուածաբանական գրականութիւնը: Վեդաների ժողովածուներից առաջինը և հնագոյնը կոչւում է R₀gveda-s (օրհներգութեանց վեդա). սա բաժանուած է 10 գրքի և ամփոփում է աւելի քան 1000 օրհներգութիւն (հիմն) մօտ 10,000 տողից բաղկացած, որոնցից մի քանիսը կազմուած են աւելի քան 1500 տարի ն. ք. Թրիստոս: Երկրորդ ժողովածուն կոչւում է Sāmavedas (գովաբանական վեդա), այստեղ ևս զետեղուած են հիմներ, մեծ մասամբ R₀gvda-ից, միայն

ծիսակատարութեան համար կարևոր այլ դասաւորութեամբ: Երրորդ ժողովածուն է Iajur veda-s (եաջուր վեդա, զոհաբերական վեդաներ), իսկ չորրորդը Atharvaveda-s, որտեղ հաւաքուած են կախարդական ասացուածներ:

Վեդաների լեզուն չը նայած բնագրի կրկնակի խմբագրութեան, մնացել է անաղարտ և սրանով վեդաների նշանակութիւնն աւելի է մեծանում լեզուաբանութեան համար:

Վեդայական լեզուով են գրուած, բայց աւելի յիշեցնում են սանսկրիտ լեզուն հին հնդկական աստուածաբանական և փիլիսոփայական մի շարք արձակ գրուածքներ—

1) Բրահմաններ, որոնք կազմում են 4 վեդաների մեկնութիւնները: 2) Սուտրա, որ ամփոփում է կրօնական, հասարակական և ընտանեկան կեանքին վերաբերեալ կանոններ: 3) Upaniṣad—փիլիսոփայական բովանդակութեամբ կային:

2. Սանսկրիտ.—samskr̥ta նշանակում է «բոլորովին մաքուր», մշակուած, այսինքն մաքուր գրական լեզու, որ սկզբում եղել է արիստոկրատ շրջանների խօսակցական լեզուն (համեմ. հայերէն «գրաբարը») —սրան հակադրում է պրակրիտը—prakr̥ta—բնական, ժողովրդական լեզու): Սանսկրիտի քերականական պատկերը ներկայացրել է մեզ հռչակաւոր քերական Պանինին 4-րդ դարում նախ քան Քրիստոս:

Եւրոպայում երբեմն սանսկրիտ անուանում են նաև վեդերէնը. սակայն ինչպէս տեսանք, սանսկրիտն այլ բարբառ է և յայտնի է դառնում աւելի ուշ ժամանակում, քան վեդաների լեզուն: Սանսկրիտն ունի հսկայական գրականութիւն, որը, ինչպէս և սանսկրիտ լեզուն, կոչւում է դասական—կրասսիք:

Ամենքին յայտնի է հնդկական հռչակաւոր վէպը—Ռամայանա և Մանարհարատա (Նալ, Սափտրի և այլն): Սանսկրիտի գրականութեան նշանաւոր երկերից է նաև Պանչատանտրան (հնգամատեան—ժողովածու առակների), որ հսկայական նշանակութիւն սւնի (որպէս աղբիւր) ասիական և եւրոպական գրականութեան համար: Առակների զիւք է (աւելի համառօտ) նաև Հիտոպատեշան:—Յայտնի է

սանսկրիտ լեզուով գրուած հնդկական նշանաւոր օրինագիրքը—Մանու (6 դար նախ ք. Քրիստոս)։—V կամ VI-րդ դարում Քրիստոսից յետոյ ապրել է հնդկական մեծ գրամատուրգը—Կալիդասա, որի Շակունտալա գրաման հիացմունք է պատճառել Գէօթէին։ Յայտնի են նոյնպէս նրա Ուրվասի և այլ գրամաները։—

Սանսկրիտ լեզուով պահուած է նաեւ ընդարձակ և արժէքաւոր փիլիսոփայական գրականութիւն։

Սանսկրիտը դեռ մի դար Քրիստոսից առաջ դադարել է խօսակցական լեզու լինելուց և գործ է ածուել միայն գրականութեան մէջ։ Այժմ նա մեռած լեզու է, ինչպէս յունարէնը, լատիներէնը, կամ մեր գրաբարը, բայց շարունակում է գործածուել գիտնականների կողմից որպէս գիտական լեզու (համեմ. լատիներէնի գործածութիւնը մինչև 19-րդ դար)։

Հին հնդկերէնը (ինչպէս վեդերէնը, այնպէս և սանսկրիտը) հնդեւրոպական լեզուաբանութեան համար ունի առաջնակարգ նշանակութիւն։ Նախալեզուի քերականական կազմը նրա մէջ պահուած է ընդհանուր առմամբ աւելի հարադատօրէն, քան հնդեւրոպական միւս լեզուներում։ Սակայն այդ նշանակութիւնը չը պէտք է չափազանցեցնել, քերականական շատ ձևեր աւելի ճիշտ պահուած են յունարէնում, լատիներէնում, լիթուերէնում և այլն, քան սանսկրիտում։ Սանսկրիտական զիրը, որ կոչւում է դեա-նագարի (deva=աստուած, բրահման և այլն), nagara=քաղաք. (բառի նշանակութիւնը և ծագումն անյայտ է.) հիմնուած է սիլլաբական (վանկային) սկզբունքի վրայ. նա շատ հին ծագումն ունի և հնչիւնաբանական տեսակէտից միանգամայն համապատասխանում է արդի լեզուաբանական պահանջներին։

3 Պրակրիտն, ինչպէս աեսանք, հնդկական ժողովրդական լեզուն է և քերականների կողմից հակադրւում է սանսկրիտին։ Վեդաների լեզուի և սանսկրիտի համեմատութեամբ նա աւելի նոր լեզու է, այսինքն՝ Ներկայացնույ է խօսակցական լեզուի զարգացման աւելի նոր էթապ-

ուստի կոչուում է միջին հնդկերէն: Պրակրիտը ևս սկսեց զրականութեան մէջ գործածուել: դեռ սանսկրիտական զրամայում ոտորին դասակարգին պատկանող անձինք խօսում են պրակրիտի բարբառներով: Որպէս զրական լեզու յայտնի է աւելի պրակրիտի մի ճիւղը—սլալի, որ ունի ընդարձակ բուզդիստական զրականութիւն:

4. Նոր հնդկական լեզուները առաջացել են միջին հնդկերէնից շնորհիւ զանազան փոփոխութիւնների, որոնք հնդիկ քերականների մօտ համարւում են լեզուի «անկումն»: Յայտնի են 9 նոր հնդկական լեզուներ, որոնց մէջ մտնում են Բենգալի, Փանջաբի, Սինդհի, Հինդի, Մահրատտի և այլն: Այդ նոր հնդկական լեզուներից է նաև ցիզաներէնը կամ գնչուների լեզուն: Գնչուները գուրս գալով Հնդկաստանից, տարածուել են արեւմուտք և հասել մինչև Եւրոպա. նրանց լեզուն պարունակում է բազմաթիւ փոխառած բառեր այն ժողովրդների լեզուներից, որոնց հետ շփուել են գնչուները իրենց երկարատեւ աստանդական կեանքի ընթացքում:

II Իրանական ճիւղ. — Յայտնի են հին իրանական երկու բարբառներ. — հին պարսկերէնը և Աւեստայի լեզուն: Հին իրանական լեզու է նաև Սկիւթերէնը, որի մասին սակայն շատ քիչ տեղեկութիւններ են հասել մեզ:

1. Հին պարսկերէնը յայտնի է մեզ Աքեմենիդեան հարստութեան ներկայացուցիչների, զլոաւորապէս Դարեհ Վշտասպեանի թողած բեռնաձև արձանագրութիւններից, որոնք վերաբերում են 520—350 թւերին նախ ք. Քրիստոս: Դրանցից հնագոյնը և ամենամեծն է Դարեհի մի ժայռի վրայ փորագրած այսպէս կոչուած Բեհիստանի արձանագրութիւնը, որի մէջ նկարագրած են Դարեհի սխրագործութիւնները:

Հին պարսկական բեռնագրութիւնը հին ասորաբաբելականի ձևափոխութիւնն է և ներկայացնում է սիլլաբական գրութիւն: Բեռնագիրները երեքլեզուեան են. հին պարսկերէնի հետ այդտեղ գտնւում են մեզական կամ մարական (հօշի) և ասորաբաբելական լեզուով արձանագրութիւններ: Արձանագրութիւնները կարդացուեցին 19-րդ

դարում—առաջ հին պարսկերէնը սանսկրիտի օգնութեամբ, իսկ յետոյ և միւսները: Այդպիսով գտնուեց ասորաբարբելական արձանագրութիւնների ընթերցման բանալին:

2. Աւեստայի լեզուն, որ թիւրիմացութեամբ կոչուում է զենդերէն կամ զենդ: Այդ լեզուով գրուած է Աւեստան, որ Զարատուշտրայի (Զորոաստրի) կրօնի հետեւողների, այսպէս կոչուած պարսերի, սրբազան գրականութեան ժողովածուն է: Ժողովածուի հնագոյն մասը կազմում են գատաները—օրհներգութիւններ—[Ժողով 17, որոնք կազմուած են մօտ 1000 տարի Քրիստոսից առաջ, իսկ միւս մասերն ընդհանրապէս աւելի նոր են:

Սասանեանների օրով Աւեստան, որ արդէն անհասկանալի էր դարձել, փոխուեց պեհլերէնի (պահլաւերէնի), որ միջին շրջանի իրանական (պարթևների) լեզուն է: Թարգմանութիւնը, որին կցուած են և մեկնութիւններ, կոչուում է Զենդ*):

Աւեստայի լեզուն կոչուում է նաև հին Բակտրիական այն հիման վրայ, որ այդ լեզուով խօսող ժողովուրդը ապրել է մօտաւորապէս Բակտրիայի սահմաններում:

Աւեստան այն ձևով, ինչպէս մեզ է հասել, որոշ չափով մշակուած և խմբագրուած ժողովածու է, որի վրայ աշխատել են Սասանեան շրջանի գիտնականները:

2. Միջին իրանական լեզու է պարթևների լեզուն—պեհլերէն (պահլաւերէն), որ կոչուում է նոյնպէս միջին պարսկերէն: Սրա գլխաւոր գրական յիշատակարանն է Զենդը, որ ինչպէս ասացինք, Աւեստայի թարգմանութիւնն է մեկնութիւններով: Պեհլեին գործածական էր պարթև Արշակունիների և Սասանեան շրջաններում: Նա պարունակում է բազմաթիւ փոխառած սեմական բառեր և ձևեր:

*) «Աւեստա» բառի մեզ յայտնի ձևն է միջին պարսկական avistak, որ նշանակում է հիմք. ուրեմն Աւեստա գործ է ածուել «հիմնական գիրք», «բնագիր» իմաստով, avesta-va-send (կամ sand) նշանակել է բնագիր և կոմմենտար: Այստեղից եւրոպական գրականութեան մէջ թիւրիմացութեամբ Զենդ անունը վերագրուել է Աւեստայի լեզուին, իսկ Զենդ-Աւեստա կոչուել է ինքը ժողովածուն:

3. Նոր շրջանի իրանական լեզուն է նոր պարսկերէնը բազմաթիւ բարբառներով.—նոր պարսկերէնը գրական լեզուն ունի հարուստ գրականութիւն, որ սկսուած է 9-րդ դարուց Քրիստոսից յետոյ: Այս լեզուով են գրուած Ֆիրդուսու հռչակաւոր Շահ-Նամէն (Թագաւորների գիրք.— մօտ 1000 տարի Քրիստոսից յետոյ), Հաֆիզի քնարերգական քանաստեղծութիւնները, Սաադու Գիւլիստանը (վարդարան) և այլն: Նոր պարսկերէնը գրութեան համար օգտուած է արաբական տառերից, որոնց աւելանում են մի քանի պայմանական նշաններ:

— Նոր պարսկերէնի բարբառները կարելի է բաժանել երկու խմբի—Արեւմտեան և Արեւելեան:

Արեւմտեան բարբառների թւին պատկանում են.

1. Զրդերէնը. Այս լեզուն գործածական է ոչ միայն Քուրդիստանում, այլ մասամբ և Աֆղանիստանում և Բալուչիստանում: Քրդերէնը գործածող ազգաբնակչութեան թիւն է մօտ 2 միլիոն: Քրդերէնը ծագել է հին պարսկերէնին մօտ մի արեւմտեան բարբառից և ներկայումս բաժանուած է երկու բարբառների—Զազա և քուրմանջի:

2. Կասպիական քարքառախումբ, որի մէջ մտնում են Գիլանի, Մազանդարանի, Թալիշի և Թաթերի բարբառները:

3. Կենտրոնական քարքառներ, որոնք են Գիւրջերի բարբառը, որ բաւական հին հնչիւնական կազմ ունի: Սա պարսերի լեզուն է, որով խօսում են Զորոաստրի ուսմունքի հետևողները—պարսերը, թւով մօտ 9000, որոնք Գերրանուանում են մահմեդական պարսիկներից: Կաշանի բարբառ (Թէհրանի և Իսպահանի միջև) և այլն:

Արեւելեան բարբառները հետևեալներն են.—

1. Աֆղանականը, որի տեղական անունն է Պաշտու կամ Պուշտու: Աֆղաներէնը բաւական հեռացել է իրանական տիպից. 16-րդ դարից սկսած նա գրական գործածութեան մէջ ևս մտել է: Շատ աւելի հին իրանական տիպ ունի:

2. Բալուչների քարքառը, որ գործածական է Բալուչիստանում և զուրկ է դրականութիւնից:

3. Պատմորի մի քանի բարբառներ և

4. Օսերէնը կամ օսերի լեզուն, որ չը նայած իւր աշխարհագրական դիրքին, նոյնպէս պատկանում է արևելեան իրանական բարբառախմբին: Օսերը թւով մօտ 130 հազար են և բնակւում են Կովկասի լեռների միջին մասերում: Նրանք ծագում են հին սկիւթացիներից կամ ալաններից. արաբացի աշխարհագրագէտների մօտ նրանք աս անունով են յայտնի, օս կոչւում են վրացիներից և այլ հարեան ազգերից, իսկ իրենք անուանում են իրանց Իրօն:

(Օսերէնն ունի երեք բարբառ. Դիգորեան (արևմտեան), Տագաուլեան (արևելեան) և Տուալիան (հարաւային):—

Հնդկական և իրանական ճիւղերը կարելի է միացնել և ընդունել մէկ ընդհանուր հնդկա-իրանական ճիւղ այն հիման վրայ, որ նրանք սկզբնական շրջանում ապրել են մի ընդհանուր կեանքով և բազմաթիւ լեզուական երևոյթներ շատ մօտ են իրար հին հնդկերէնում և հին իրանական լեզուներում:—Հնդկաիրանական լեզուները կոչւում են նաև արիական. պէտք է նկատել սակայն, որ «արիական» տերմինը զործ է ածւում նաև հնդկերոպականի իմաստով և կարող է շփոթութիւնների առիթ լինել:

III Հայկական ճիւղ. — Հայերէնը զուտ հնդկերոպական լեզու է, գոնէ այն չափով, ինչ չափով միւս հնդկերոպական լեզուները, օր. սանսկրիտ, գենդ, յունարէն, լատիններէն, լիթուերէն և այլն: Հնդկերոպական գլխաւոր տարրի հետ հայերէնում խառն է մի կամ մի քանի այլ հին, ոչ հնդկերոպական, տարրեր, որի պատճառով լեզուի նախնական պատկերը բոլորովին կերպարանափոխուել է:

Հայերէնի հնդկերոպական լեզու լինելը առաջին անգամ հաստատել են Պետերման (Grammatica linguae armeniacae 1837) և Վինդիշման (Die Grundlagen des Armenischen im arischen Srsachstamme 1846): Մինչև 1875 թ. տիրում էր այն կարծիքը, որ հայերէնը պատկանում է իրանական ճիւղին, բայց Նտրասբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Հիւբշման այդ թւին տպած մի յօդուածում (Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen

Sprachen, K. Z. 13, 5—42) և մահաւանդ 1883 թ. հրատարակած Armenische Studien գրքում վերջնականապէս հաստատեց, որ հայերէնը հնդեւրոպական ընտանիքի մի անկախ և ինքնուրոյն ճիւղ է, ինչպէս և հնդկական, իրանական և այլ ճիւղեր: Սակայն ինչպէս ասացինք, հայերէնի էջ բացի հնդեւրոպական գլխաւոր շերտից կայ և այլ լեզուական հին շերտ, որի որոշելը չափազանց մեծ դժուարութիւններ է առաջ բերում: Հարցը պարզ ըմբռնելու համար կարեւոր է ծանօթանալ հետեւեալ մանրամասնութիւններին:

Եւրոպացի գիտնականների մի շարք նորագոյն ուսումնասիրութիւնների համեմատ (Tomaschek, Die alten Thraker 1893, I, 4 և այլն, Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprachen 1896, p. 208 ff. Ed. Meyer, Geschichte des Alterthums, 1893 II p. 41, նաև Բեքքի և Լէմանի խաղղական ուսումնասիր. (Verhandlungen der Berliner anthrop. Geellsch., 1895) և այլն. հայերը ցեղակից են փոխազդեցիկներին և դադթել են Հայաստան թեոսալիայից Փոքր Ասիայի միջով: Իսկ Հայաստանում հին ժամանակ ապրում էր բոլորովին այլ ժողովուրդ, բաղկացած մէկ կամ մի քանի ազգերից, բայց յատկապէս բր ազգերից, այդ մասին մենք ճշգրիտ տեղեկութիւններ չունինք: Սակայն մեզ մօտաւորապէս յայտնի են այն ազգերը, որոնք բնակւում էին Հայաստանի սահմաններում, կամ հարեան և ցեղակից էին Հայաստանի նախկին բնիկներին: Այդ ազգերից գլխաւորները հետեւեալներն են.

1) Ուրարտու (ըստ ասորեստանի արձանագրութիւնների), որոնց Հերոդոտն անուանում է Ἀλαρόδοι (ալարոդներ) և որոնք այլ կերպ կոչւում էին խաղեբ (գլխաւոր աստուծոյ անունով) և ապրում էին Վանի լճի և Արաքսի մէջտեղում: Հրէաներն այդ ժողովրդի անունով երկիրն էլ Արարատ էին կոչում:

Ուրարտուն սկսած 9-րդ դարի կիսից մինչև 7-րդի վերջը մղում էր Ասորեստանի հօր թագաւորների դէմ փոփոխակի յաջողութեամբ յամառ կռիւ, որի սկիզբը դրել

էր Ուրարտուի հարեան նաիրի տէրութիւնը (Ուրարտուի մեղ յայտնի առաջին պատերազմող թագաւորն էր Արամէ, վերջինը Արգիշտի II *):

Այնուհետեւ երկու հաւող պետութիւններն ստիպուած էին միանալ և հոիւ մղել նոր ահեղ թշնամիների դէմ: դրանք էին Կիմմերիացիք (Գամիրք) և Սակերը:

Սակերը Ամուղարիայի ափերից ներս խուժելով (մօտ 9-րդ դարի կիսին) Կիմմերիացոց երկիրը (հարաւային Ռուսաստան), դուրս քշեցին բնակիչներին, որոնց մի մասը Թրակիա մտնելով և իր հետ առնելով Թրակիական ցեղի ժողովրդներ—փոխգիացոց, տրերներին և այլն (որոնց թւում թերեւ և հայերին **) անցաւ Հելլեսպոնտոսով փոքր Ասիա, իսկ միւս մասը Կովկաս սարերն անցնելով դիմեց դէպի Քուռի հովիտը: Սրանց հետապնդեցին սակերը և նոյնպէս մտան Քուռի հովիտը: Այս երկու ցեղերի արշաւանքով Առաջաւոր Ասիայի ազգերի պատմութիւնը նոր ընթացք է ընդունում:

Արեւելեան Կիմմերիացիք Ուրարտուի և Ասորեստանի հետ ունեցած հաւից յետոյ (720 թ.) միանում են իրենց արեւմտեան արեւակիցների և Տրերների հետ և այնուհետեւ Ուրարտուի և Ասորեստանի հետ ևս մի շարք կռիւներ մղելուց յետոյ վերջնականապէս ջարդ են կրում Լիւդիայի Ալլիաթ IX թագաւորից:

Իսկ Սակերը միացնելով իրենց հետ Կիմմերիացոց մի մասը

*) Ուրարտուի մասին բացի Ասորեստանի արձանագրութիւններից պատմում են նաև այսպէս կոչուած Վանի արձանագրութիւնները, որոնք թւով աւելի քան 100, գտնուում են Հայաստանի զանազան վայրերում. գլխաւորն է Վանինը 500 տողից բաղկացած, որ փորագրած է Վանի ժայռի վրայ: Արձանագրութիւնները կարդացել են Ք. Պատկանեան, Սէյա, Նիկոլսկի, Իվանովիկի, Բելք, Լեման:

**) Հայերի փոխգացոց հետ ունեցած ազգակցութիւնը հաստատուում է բացի պատմական ակնարկներից (Հերոդոտ հայերին անուանում է *φρυγῶν ἄποικοι*—Հերոդ. VII, 73) և լեզուական հետքերի վրայ հիմնուած ապացոյցներից նաև մարդաբանական ուսումնասիրութեամբ: Վիրխով Փոխգիայի սահմաններից վերցրած գանգեր նոյնացրել է հայկականների հետ:

և այլ զանազան ցեղեր, աւերում են Ասորեստանը, ոչնչացնում Ուրարտուն և Հարեան երկրները: Սրանք էլ սակայն վերջ ի վերջոյ ջարդւում են Մեդիայի (Մարաց) Թագաւոր Կիաքսարից 7-րդ դարի սկզբում և ցրւում են, հասնելով մինչև փոքր Ասիա և մասամբ վերադառնում են Եւրոպա:

Ահա այդ ժամանակ երևան են գալիս հնդեւրոպացի հայերը (Հերոդոտի Ἀρμένιοι (արմեններ) և Դարեհ Վըշտասպեանի արձանագրութիւնների Arminiya), որոնք հաւանականաբար խառնուրդ են Թրակիացոց և կիմերիացոց և որոնց բնակութեան տեղը տարածւում է Աղի գետից (Halys) և Կիլիկիայից մինչև Եփրատ և Տիգրիս գետերի ափունքները, ապա նաև Այրարատեան դաշտը (Փոքր և Մեծ Հայք):

2. Հաթթեր կամ Հեթեթներ, որանք զօրեղ ազգ էին և բնակւում էին մօտաւորապէս Կապադովկիայի սահմաններում 15—7-րդ դարերում նախ քան Քրիստոս: Կարծում են որ Հաթթերը գրաւել էին Քրիստոսից մօտ 2000 տարի առաջ նաև Կիլիկիան, Միջագետքը և Հայաստանը, նրանց ծագումը յայտնի չէ, բայց նրանք յամենայն դէպս Սեմիտներ կամ Քամիտներ չեն:

Հաթթական պետութիւն էր Միտաննին (Միջագետքում, յայտնի 15-րդ դարից նախ քան Քրիստոս), որ կոչւում էր Եգիպտացիներից նաև Նագարինի (Ուրարտուի Հարեան Նաիրի?), և որ յայտն է Եգիպտոսի դէմ մղած մի շարք արիւնահեղ պատերազմներով, իսկ ապա՝ բարեկամական յարաբերութեամբ (երկուստեք ուղարկած նամակներ և ընծաներ): Հաթթական ծագումն ունէին հաւանօրէն նաև վերոյիշեալ Նաիրին, Ուրարտուն, Նոյնիսկ Թերևս Լիւդիացիք և Լիկիացիք:

Հաթթերի արձանագրութիւններով զբաղուել են մի քանի դիտնականներ (Սէյս, Հիրշֆելդ, Պուխշտայն և այլն), ի միջի այլոց և Մարբուրգի պոռթ. ասորագէտ Ենսեն, որ նոր հայերէնի օգնութեամբ կարդացել է 40-ի չափ արձանագրութիւններ և եկել այն եզրակացութեան, որ հեթեթները հայերի նախնիքն են:

3. Էլամի ընտկիչները.—Սրանց մասին բացի օտար աղբիւրներից պատմում են և Շօշի (Էլամի մայրաքաղաքի) արձանագրութիւնները, որոնց հնագոյնը հասնում է մինչև 2-րդ հազարամեակի կէսը նախ քան Քրիստոս (կարգացել են Վայսբախ, Սէյս, Ենսեն և այլն)։ Էլամի ընտկիչներին Մորգան համարում է ազգակից նեղրիտոսներին։ Լեզուն մտ է Կովկասեան լեզուներին։ Պատմութեան մէջ Էլամցիք յայտնի են 2280 թւից, երբ նրանք սկսում են երկարատև արիւնահեղ պատերազմներ Ասորա-Բաբելոնեան պետութեան դէմ։ Սրանցից վերջնական հարուած ստանալով 6-րդ դարում ձուլւում են մարերի և պարսիկների հետ։

4. Հնդեւրոպացի Մեդացիք (Մարերը) եւ Պարսիկները։ Սրանց վրայ մենք կանգ չենք առնիլ, որովհետև ինչպէս նրանց լեզուի ցեղակցութիւնը եկուոր հայերի լեզուի հետ, այնպէս և նրանց պատմութիւնը և յետագայի պատմական յարաբերութիւնները հայերի հետ հանրածանօթ են։ Նկատենք միայն, որ հազիւ պատմական ասպարէզ ելած հայերը առաջին իսկ քայլերից գործ են ունենում այդ ազգերի հետ, և որ Մեդացիների հետ ունեցած թշնամական յարաբերութիւնը վերջը փոխւում է բարեկամականի դէպի պարսիկները (համեմ. Քսենոֆոնի յիշած Տիզբանի օղնական դունդը Կիւրոսին ընդդէմ Բաբելոնի 538 թ.)։

5. Կովկասեան ցեղեր, զլխաւորապէս Քարթուկեան ցեղին պատկանող, կամ աւելի ճիշտ—յարեթական լեզուներ գործածող ժողովրդներ, որոնց արդի սերունդներն են Վրացիք, Սվանները, Մինգրելները և Լազերը։

Հնդեւրոպացի եկուոր հայերի դէպի բնիկներն ունեցած յարաբերութիւնը պարզելու համար կարևոր է հարեանցի կերպով ծանօթանալ պռոֆ. Մառի Յաբեթական թէորիայի հետ, որի համար նախ պէտք է գաղափար կազմել յաբեթական լեզուների մասին։

Յարեթական ընտանիք (աւելի ճիշտ—Յաբեթական ճիւղ Նոյական ընտանիքի, որի միւս ճիւղերն են Սեմականը և Քամականը), այսպէս է անուանում պռոֆ. Մառը այն լեզուախումբը, որ սովորաբար կոչւում է Զարթուկ-

նան կամ Հարաւային Կովկասեան և որ ոչ մի առնչութիւն չունի հնդկաստանէն ընտանիքի հետ:

Ներկայումս այդ ընտանիքին պատկանում են հետեւեալ լեզուները.— 1. Սվաններէնը, որ ըստ Մառի ամենից աւելի մօտ է երեւում նախաարիական հայերի, սցսինքն Հայաստանի բնիկների լեզուին: Սվաններն ապրում են Սվանթիկայում, որ բռնում է Ինգուրի վերին հոսանքը և Ռիոնի վտակ Յիսենիս ճգալիի հովիտը:

2. Լազերէնը կամ Ժաններէնը, պոռթ. Մառի կարծիքով այս լեզուն ունի առնչութիւն Սուզայի (Շօշի), ինչպէս նաև Վանի բեկառգիր արձանագրութիւնների հետ: Լազերը յայտնի են հին ժամանակներից — 65 թ. նախ ք. Քրիստոս — 1204 թ.: Ալ. Կոմնենոս կայսրը հիմնեց Տրապիզոնի թագաւորութիւնը, որ սակարարար կոչւում է Կողքիսի կամ Լազերի թագաւորութիւն: Այժմ լազերն ապրում են Լազիստանում, որ ընկնում է Տրապիզոնի վիլայէթում և Բաթումի շրջանում — ձորոխի ստորին հոսանքում:

3. Մլինրեղերէնը: Սա միւս յաբեթական լեզուներից աւելի մօտ է ճաներէնին: Մինգրեղները թւով աւելի բազմաթիւ են, ապրում են Քութայիսի նահանգում: 4 զարշարունակ, սկսած 1442 թւից, նրանք ունէին իրենց անկախ տէրութիւնը:

4. Վրացերէնը, սա միակ յաբեթական զբական լեզուն է, որի հնագոյն յիշատակարանները հասնում են մինչև 5-րդ դար Քրիստոսից յետոյ:—Վրացիք իրենց անուանում են Քարթլելի կամ Քարթլի, իսկ իրենց երկիրը — Սաքարթուլօ: Հները անուանում էին նրանց Իբերներ, որի Հայկական ձևն է երևի «Վիրք»: Վրացի բառը հաւաքական անուն է մի քանի ցեղերի համար, որոնք են ա) իսկական վրացիներ (կէս միլիոնից աւելի, Թիֆլիզի նահանգ) բ) լիոնական վրացիներ (թուշեր, պշաւներ, խեսուրներ), որոնք ապրում են Կովկասեան լեռներում, գ) ինգիլօյներ (Զաքարթալի շրջան) դ) իմնրեթներ (Քութայիսի և Թիֆլ. նահանգ, աւելի քան 500 հազար) ե) Գուրիացիք (Քութայիսի նահանգ, Օգուրգեթի շրջան) և նրանց մահմեդական ազ-

գակիցները— 4) Աջարներ (Բաթումի և Արդուինի շրջան)։

Ըստ պոռթ. Մառի նորագոյն հետազոտութեանց *) այդ բոլոր կենդանի և մի քանի անյայտացած յարեթական լեզուներ կազմում են հետեւեալ խմբերը.— 1) Տուրալկայնական (Ճաներէնը և Մինգրելերէնը) 2) Սոն լեզուներ (Սվաներէնը և Հայաստանի բնիկների—նախաարիական) լեզուն, 3) Կաշղ-Մսուխական (Վրացերէնը և նրա հետ ձուլուած Մեսխերէնը)։ 4-րդ խմբում կարելի է զետեղել հին Վրաստանի և Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնուած լեզուները, որոնց ազգակցութիւնը յարեթական լեզուների հետ Մառը համարում է ակներև։ Սրանք են Վանի և Շօշի արձանագրութիւնների լեզուները։

Ինչպէս յիշեցինք, պո. Մառը յարեթական լեզուները համարում է ոչ առանձին ընտանիք, այլ ճիւղ, սակայն ոչ թէ Կովկասեան ընտանիքի, ինչպէս այլ լինգուիստներ (նորերից—Ֆինկ), այլ ընդհանուր Նոյական ընտանիքի, որի միւս ճիւղերն են Սեմականը և Քամականը։ Այդպիսով Մառը իւր հաւաքած հարուստ նիւթի և կազմած յարեթական ֆոնետիկայի վրայ հիմնուած հաստատում է, որ յարեթական լեզուներն ազգակից են սեմական և քամական լեզուների, որ այդ ազգակցութիւնը յարեթական և սեմական լեզուների մէջ աւելի մօտ է, քան սեմականի ու քամականի և կամ քամականի ու յարեթականի։

Այժմ պարզ է, թէ ինչ ազգերի կամ ժողովուրդների հետ կարող էին անմիջական շփումն ունենալ եկուոր հնդ-եւրոպարի յաղթող Հայերը։ Սրանցից մէկը կամ մի քանիսը ձուլուելով տիրապետող արիական տարրերի հետ, մտցրել են վերջինի լեզուի մէջ զգալի փոփոխութիւններ։ Այսպէս օր. յայտնի է, որ Ուրարտացոց կամ Խալդերի մնացորդները երկարատեւ յուսահատ կռիւ մղելուց յետոյ յաղթող հայերի գէմ, ստիպուած էին ապաւինել Սև ծովի կողմերը (համեմ. «խաղախք» ժողովուրդը, որ բնակւում էր փոքր

*) Основн. таблицы къ грамматикѣ древне-грузинск. языка, С. Пт. 1908, Грамматика чанскаго (лазскаго) языка, С. Пт. 1910 etc.

Հայքից հիւսիս և որ Քսենոֆոնի մօտ կոչւում է χαλδαῖοι): Պէտք է ենթադրել, որ հայրենիքում մնացած մասը ձուլուեց յաղթական հնդերոպացիների հետ:

Այսպիսով հայերէնի հնդերոպական տեսակէտից ուսումնասիրութեան զուգընթաց խիստ կարևոր է զատել նաև ոչ հնդերոպական տարրերը, որոնց գոյութիւնը հայերէնի մէջ կասկածից դուրս է և որոնք անշուշտ մուտք են գործել հնդերոպացի հայերի լեզուի մէջ յիշեալ բնիկների լեզուներից: Այդ ուղղութեամբ կատարուած հետազօտութիւններից յիշենք հետևեալները:

Մենք ծանօթացանք արդէն ենսենի կարծիքի հետ Հաթթերի նկատմամբ, որ սակայն ընդունուած չէ գիտութեան կողմից: Յիշենք այժմ նորվեգիացի գիտնական Սոֆուս Բուդզէի կարծիքը (Etruskisch und Armenisch, 1890), որի համաձայն հայերէնը ազգակից է էտրուսկերէնին: Այս կարծիքը նոյնպէս մերժուած է գիտութիւնից:

Անհամեմատ աւելի կարևոր է Մառի տեսութիւնը, որ ներկայացնում է խիստ արժէքաւոր գիտական կոնցեպցիա: Մառը Հայաստանի բնիկներ համարում է յաբեթական լեզուներ գործածող ժողովրդների, այդ լեզուները որոշ պատմական փոփոխութիւններով գործածական են նաև ներկայումս, ուրեմն գիտութիւնը հնարաւորութիւն պէտք է ունենայ զատել հայերէնի յաբեթական տարրերը: Այդպիսով Մառի տեսութիւնը կոչւած է լրացնելու Հայկական լեզուաբանութեան միւս նշանաւոր կողմը, որ դուրս է մնում հնդերոպական լեզուաբանութեան կոմպետենցիայից և այդպիսով Մառի յաբեթական թէորիային սպասում է մեծ ապագայ:

Մառը չունի այդ մասին տպած ամբողջական աշխատութիւն (տպուած են միայն յօդուածներ), բայց հաւաքել է հարուստ նիւթ, որ աւելի մշակուած ձևով լոյս կընծայի ապագայում:—

1. Հայկական ճիւղի հնագոյն ներկայացուցիչն է զրաւարը, արիստոկրատական (նախարարական) խօսակցական լեզուն, որ որպէս զրական լեզու յայտնի է դարձել ե. դա-

րից Ք. յ. և գործածութեան մէջ է եղել մինչև 19-րդ դարի առաջին կէտը, իսկ որպէս եկեղեցական լեզու, մասամբ և պաշտօնական գրութեանց մէջ, գործածական է և այժմ: Գրաբարն ունի ճոխ գրականութիւն հարուստ բովանդակութեամբ և գրութեան համար գործ է ածում Մեսրոպ Մաշտոցի յօրինած, կամ աւելի ճիշտ—լրացրած ու մշակած տառերը (նախնական Գանիէլեան ասորա-յունական այբուբենից *):

Ե. դարի դասական գրաբարը յետագայում ենթարկուելով հարեւան լեզուների և հայկական բարբառների զօրեղ ազդեցութեան, աստիճանաբար կերպարանափոխուել է և միայն Մխիթարեան հայրերի երկերում մենք տեսնում ենք ուժեղ ձգտում վերականգնելու գրաբարի նախնական տիպը:

Գրաբարի դարգացման մէջ Ե. դարից մինչև ԺԺ. դարը կարելի է որոշել մի քանի շրջաններ. 1) Դասական շրջան 5—8 դար. այս շրջանում ոչ միայն կազմակերպւում է լեզուն, այլ և հարստանում է փոխառութիւններով յունարէնից, մանաւանդ գիտական տերմիններով: 2) Բազրատունեաց շրջան 9—11 դար. լեզուն կորցրել է կենդանութիւնը և աղքատ է. 3) Կիլիկեան շրջան 11—14 դար. նկատելի է բարբառների զօրեղ ազդեցութիւնը. նոյնը նկատւում է լեզուի մէջ նաև բուն երկրում—Հայաստանում: 4) Էջմիածնի շրջան 15—19-րդ դար. լեզուն բոլորովին մեռած է և գործ է ածւում միայն գրագէտների սահմանափակ շրջանում:

2. Հայկական ժողովրդական լեզուն, որ կոչւում է աշխարհարար, գոյութիւն է ունեցել շատ հին ժամանակներում: զուգընթաց գրաբարին: Հին արձանագրութիւնների մէջ, մասամբ և գրական երկերում նկատելի են, երբեմն նոյն իսկ գերիշխող են աշխարհաբարի ձևեր. 13—14 դարի հեղինակ Սմառտ սպարապետը գրել է իւր Կիլիկիայի պատ-

*) Մեսրոպեան այբուբենում տառերի կարգը համապատասխանում է յունականին, միայն մէջ ընդ մէջ զետեղւած են այնպիսի տառեր, որոնք արտայայտում են յունարէնին անսովոր հայկական հնչիւններ:

մութիւնը («Սմբատայ տարեգրութիւնք» 951—1276 թ.)
 և այլ երկերը (Թարգմանութիւն Անսիգոցն Անտիոքայ և այլն)
 պաշտօնական լեզուով, որ խառնուրդ է գրաբարի և աշ-
 խարհաբարի: Աւելի առաջ, 8-րդ դարից սկսած, աշխար-
 հաբարը գործ էածուած արձանագրութիւնների մէջ:
 13—14 դարի հեղինակ Յովնան Երզնկացին, որ կազմել է
 Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան (Թարգմանութիւն
 7-րդ դարի) մեկնութիւնը իւր նախորդների (Գր. Մազիս-
 տրոսի և այլն) աշխատութեան հիման վրայ, յիշում է
 7 «եղերական» հայկական բարբառներ, որոնց պէտք է ա-
 ւելացնել ութերորդը—Ոստանիկը (Արարատեանը*):

Այսպիսով մենք կարող ենք ընդունել հայկական ճիւղի
 միջին շրջանի լեզուն—միջնադարեան աշխարհաբարը, որի
 ժամանակակից գործածութիւնը գրականութեան մէջ մեծ
 չափերով մենք տեսնում ենք Կիլիկիայում:

3. Նոր հայկական լեզու է արդի աշխարհիկ լեզուն,
 որ ունի գրական երկու ներկայացուցիչներ—արևելահայ և
 արևմտահայ գրական լեզուները և բազմաթիւ բարբառներ:

Հայ բարբառաբանութեան ուսումնասիրութիւնը դեռ
 սաղմային դրութեան մէջ է, մինչդեռ այդ ուսումնասի-
 րութիւնից է կախուած մի շարք կարգիմալ հարցերի վերջ-
 նական լուծումը: Բարբառների ուսումնասիրութիւնից յե-
 տոյ միայն հնարաւոր է կազմել լեզուի պատմութիւնը,
 պարզել հայերէն նախալեզուի տիպը և թերևս մի շարք
 ուղղումներ կամ լրացումներ մտցնել հնդեւրոպական լեզ-
 ուաբանութեան մէջ:

Նոր բարբառները սովորաբար բաժանուած են երկու
 խմբի—արևելեան և արևմտեան (կամ ռուսահայ և թիւր-
 քահայ բարբառներ): Պէտք է յիշել նաև Հր. Աճառեանի
 վերջերս առաջարկած նոր բաժանումը**), որ արժանացել է

*) «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտեն բաւանդակ զբառան
 եզերական, որպէս զիորճայն և զճայեցին, զՍութայինն և զԶորբորդ
 հայեցին, և զՍպերացին և զՍիւնին և զՍրցախայինն, այլ մի
 միայն զմիջերկրեայսն և զոստանիկսն»:

**) Հր. Աճառեան, Հայ բարբառագիտութիւն—Էմինեան ազ-

Մէյէ և Քարստ հայագէտների հաւանութեանը այն է 1) — ում ճիւղ, 2) կը — ճիւղ և 3) — ել ճիւղ, որ սակայն մեզ թւում է անյաջող:

Մինչև այժմ ուսումնասիրուած են Թիֆլիզի, Ախալ-ցխայի (Տոմսոն), Ագուլիսի (Սարգսեան), Մուշի (Մսերեան), Լեհաստան (Հանուշ), Վանի, Ղարաբաղի, Սուխովայի, Աս-լանբէկի (Աճառեան), Արաբկիրի (Դաւիթբէկ), Եւդոկիոյ (Գա-ղանճեան) և Ակնայ (Գաբրիելեան և Մաքսուդեան) բարբառ-ները: Լաւագոյն ուսումնասիրութիւնները պատկանում են Սարգսեանցին, պոռֆ. Տոմսոնին և պոռֆ. Մսերեանցին:

IV Ալբանական ճիւղ. — Գլխաւոր ներկայացուցիչն է Ալբաներէնը, որ տարածուած է Բալքանեան թերակղզում և Իտալիայում և որի յիշատակարանները յայտնի են 17-րդ դարից: Ալբաներէնի արդի բարբառները հետեւեալ-ներն են. Գեղիական (Հիւսիսային), Տոսկական (հարաւային) և զաղութների բարբառներ հարաւային Իտալիայում և Յունաստանում: Լեզուն լի է սլաւոն լեզուներից, յունա-րէնից, ռումանական և թիւրքերէն լեզուներից փոխառած բառերով:

Ալբանական ճիւղին հաւանօրէն պատկանել են հա-րաւային Իտալիայի հին Մեսսապիական լեզուն, հին Լի-ւիւրականը և թերեւ հին Վենետների լեզուն (հիւսիս-արեւելեան Իտալիայում):

V Յունական ճիւղ. 1. Հին յունարէնը բաժանուած էր բազմաթիւ բարբառների, որոնք բաւական հարազատ պահուած են արձանագրութիւնների մէջ: Մօտաւորապէս 1000 թւից մինչև 300 թււր Ք. ա. նրանք ներկայացնում են հետեւեալ պատկերը. — 1) Յոնիական — Ատտիկեան բար-բառ, որ իսկապէս երկու բարբառ է — հին և նոր յոնիական (Հոմերոս և Հերոդոտ) և Ատտիկեան (ոսկեդար): 2) Դո-րիական 3) Էլիսի բարբառ 4) հարաւ արեւմտեան բարբառ-ներ (Լոկրիսում, Էտոլիայում, Եպիրոսում և այլն) 5) Ար-

զագրական ժողովածու, հատոր Ը. Մոսկուա — Նոր Նախիջևան 1911 թ. համեմ. նոյն հեղինակի Classification des dialectes arméniens. Paris, 1909. —

կաղիո—Կիպրական, 6) Էռլական (Լեզբոս, Հիւսիսային Թեսալիա) և 7) Պամփիլիայի բարբառ:

Առանձին տեղ է զբաղում Հոմերոսի վիպական լեզուն, որով զբաժ են Իլիականը և Ոդիսականը—Ռեզվիդայից յետոյ ամենահին հնդեւրոպական յիշատակարանը: Հոմերոսի լեզուն արհեստական է և չէ հասել մեզ նախնական դրութեամբ: Վէպը զրուած է եղել Էռլական հողի վրայ, յետոյ փոխադրուել է յոնիական միջավայր և այդ պատճառով լեզուն խառնուրդ է Էռլականի և յոնիականի: Ռապսոդները ևս աւելացրել են նոր լեզուային տարրեր, իսկ Աղեքսանդրեան գիտնականները ենթարկել են լեզուն նոր փոփոխութիւններին:

Ատտիկեան բարբառը Ե. դարից սկսած դառնում է գլխաւոր գրական լեզուն. շնորհիւ մանաւանդ ատտիկեան արձակ ճոխ գրականութեան ազդեցութեան, միւս բարբառները տեղի են տալիս և դուրս են գալիս դործածութիւնից և Ատտիկեան բարբառը Գ. դարում Ք. ա. գրական լեզուն ներկայացնելուց զատ դառնում է կրթութեամբ զասակարգի ընդհանուր դործածական լեզուն: Ապա ընդունելով միւս բարբառներից նորանոր տարրեր, Ատտիկեան գրական լեզուն դառնում է ընդհանուր յունական լեզու (κοινή, այսինքն ἡ κοινὴ διάλεκτος), որ մինչև 5-րդ դար Ք. յ. չեզոքացնում է միւս բոլոր բարբառները, բացի դորիականի և աիոնական ենթաբարբառից, որ շնորհիւ շրջապատող սլաւոն տարրերի մնում է առանձնացած զրութեան մէջ:

2. Միջին յունարէնն է Բիւզանդերէնը, որ Կոյնէի զարգացման մի նոր Ֆազիսն է և ունի հարուստ քրիստոնէական գրականութիւն:

3. 16-րդ դարուց սկսում են երևան գալ նոր յունական քարոզողները, որոնք սկսել էին զարգանալ բիւզանդերէնում: Այդ բարբառները կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի—Հիւսիսային և հարաւային. նրանք բոլորը ծագել են ուրեմն ոչ թէ հին յունական բարբառներից, այլ Կոյնէից, բացառութեամբ այժմեան Չակոնական բարբառի, որ լատինականի շարունակութիւնն է:

Յունական գրութիւնը փոխ է առած ֆիւնիկեանից և սկզբում նա ևս եղել է աջից դէպի ձախ: Հին ժամանակ այդ գրութիւնը գործ է ածուել յունական բարբառներում որոշ փոփոխութիւններով:

Յունական ճիւղին է պատկանում հաւանականաբար և հին մակեդոնական լեզուն, որի մասին դժուար է ամբողջական գաղափար կազմել:

Նախ քան հնդեւրոպացի յոյների Յունաստան մտնելը այնտեղ գոյութիւն է ունեցել տեղական, այսպէս կոչուած Սիւկնէի բարձր քաղաքակրթութիւնը, որի մասին գաղափար են տալիս մեզ 19-րդ դարում կատարած մի շարք պեղումներ Յունաստանում, կրետէում և փոքր-Ասիայում (Յլիմանի և այլոց ձեռքով):

VI Իսալական (իսալիկ) նիւղ *) .— Այս ճիւղին պատկանող լեզուների նախնական հայրենիքը Իտալիան է. այնտեղ գոյութիւն ունէին հետեւեալ լեզուները. —

1. Վուլզար (աւսկօրէն) լատին, որ գործածական էր սկզբում Հռոմում և նրա շրջակայքում և որոնցից հատուածներ հասել են մեզ արձանագրութիւնների լեզուում և մի քանի հեղինակների (օր. Պլաւտի, Տերենցիոսի) գրուածքներում: Հռոմայեցոց տիրապետութեան ժամանակ այդ լատինը տարածուեց գաղութներում և առհասարակ նուաճուած երկրներում և ընդունելով իւր մէջ նոր տարրեր զանազան երկրներում զանազան լեզուներից, առաջացրեց զանազան ռոմանական լեզուներ:

2. Լատիններէնը (գրական լեզուն). սա Հռոմի գրական և կրթուած շրջանների խօսակցական լեզուն է, որ առաջացել է նոյն Վուլզար լատինից: Լատիններէնի յիշատակարանները շատ հին են (արձանագրութիւններ 8—7 դարից), բայց նա յայտնի է մեզ զլիսաւորապէս Գ. դարից նախ քան Քրիստոս, երբ սկիզբն է առնում հռոմէական դասական

*) Իտալական մեզնում գործ է ածուել «Իտալիական» ի փոխարէն և նշանակում է Իտալիային (արդի) վերաբերեալ — italienisch, итальянский. Իտալական մենք գործ ենք ածում italisches, италийский մտքով:

գրականութիւնը: Լատիններէնն, ինչպէս յայտնի է, դարձաւ տիեզերական լեզու և որպէս արհեստական լեզու գործածական է մինչև այժմ: Լատինական գրութիւնը, որ ինչպէս ասանք, շատ հին է, առաջացել է յունականի դորիական տիպից: Լատիններէնին շատ մօտիկ ֆալիսեան բարբառով պահուած է մի հին արձանագրութիւն, որտեղ գրութիւնը սկսում է աջից դէպի ձախ:

3. Հին իտալական լեզուներ են նաև Օսկերի լեզուն (հարաւային Իտալիայում) և նրա ազգակից Սարնիական բարբառները և Ումբրերի լեզուն (միջին Իտալիայում), որին մօտ է Վոլսկերի լեզուն: Սրանցից պահուած են չնչին հատուածներ արձանագրութիւններում: Այս լեզուները նոյնպէս տեղի տուեցին վուլգար Լատինին, որից, ինչպէս ասանք, առաջացան զանազան տեղերում զանազան

4. Նոր իտալական կամ ռոմանական լեզուներ—1) իտալերէնը, 2) ֆրանսերէնը, 3) պոռվանսի լեզուն, 4) իսպաներէնը, 5) փորթուգալերէնը, 6) ռումիներէնը և 7) ռեթորոմաներէնը (հարաւ-արևելեան Շվեյցարիայում և Տիրոլում): Շնորհիւ Լատիններէնի ընդարձակ գործածութեան ռոմանական լեզուները չէին կարող շուտով գրական լեզուներ դառնալ: Բայց դեռ 6-րդ դարից սկսած Լատիններէնում երևում են ռոմանական ձևեր, իսկ անդրանիկ ռոմանական յիշատակարանը (երդմագիր) գրած է 842 թ. ֆրանսերէն լեզուով:

Ռոմանական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութիւնը ներկայացնում է մեզ ռոմանական նախալեզուի պատկերը, որ բոլորովին համապատասխանում է գրաւոր յիշատակարաններից մեզ յայտնի վուլգար Լատինին.

Մի ժամանակ իշխող էր այն կարծիքը, իբր թէ յունական և իտալական ճիւղերը սկզբում իրար հետ աւելի մօտ ազգակցական կապեր են ունեցել, քան միւս հնդեւրոպական լեզուների հետ. բայց այդ կարծիքը չը հաստատուեց:

VII Կելսական նիւղ. — Կելտական ճիւղին պատկանող

1. Հին լեզուները շատ տրածուած էին Արևմտեան Եւրոպայում—Վերին Իտալիայում, Ալպերում, հարաւային Գեր-

մանիայում: Ֆրանսիայում և Իսպանիայում: Այդ լեզուները շատ շուտ տեղի տուեցին այլ լեզուներին, այնպէս որ նրանցից մենք ունինք միայն յատուկ անուններ և պատահական բառեր, որոնք պահուել են կլասսիկ հեղինակների երկերում և հին արձանագրութիւնների մէջ: Այդ կելտական հին լեզուներից մեզ համեմատաբար աւելի յայտնի է գալլերի լեզուն:

2. Նոր կելտական լեզուները բաժանուած են երկու խմբի. — բրիտանական և գելական:

Բրիտանական խմբին պատկանում են. 1) Կիմրերէնը (Ուէլսում). 2) Կորնուէլսի լեզուն, որ անյայտացել (մեռել) է 18-րդ դարում: 3) Բրիտանական կամ Արմինիկ՝ որով խօսում են Ֆրանսիական Բրետանի բնակիչները, որոնք գաղթել են Բրիտանիայից 4-րդ դարի վերջը Ք. յ. —

Գելական խումբը կազմում են Իրլանդիայի, Շոտլանդիայի (կամ Իսկական Գելական) և Մէն կղզու բարբառները: Իրլանդական գրաւոր յիշատակարանները հասնում են մինչև 8-րդ դարը Ք. յ., իսկ գելական յիշատակարաններն աւելի հին են: Գրութիւնը լատինականն է:

VIII Գերմանական ճիւղ. — բաժանուած է երեք խմբերի. Գոթական (արևելեան գերմանական), Սքանդինավեան (հիւսիսային գերմանական) և արևմտեան գերմանական:

Գոթական խումբը յանձին վեստգոթերէնի պահել է հին գերման լեզուների ամենշանաւոր գրաւոր յիշատակարանը: Այդ յիշատակարանը Աստուածաշնչի Թարգմանութիւնն է, որ կատարել է Գ. զարում վեստգոթերի եպիսկոպոս Վուլֆիլան: Մեզ հասել է ոչ ամբողջ Թարգմանութիւնը, այլ մի քանի հատուածներ հին և նոր Կտակարանից և Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւնից *):

Բացի Աստուածաշնչի Թարգմանութիւնից — յունական և լատինական աղբիւրներից ևս յայտնի են գոթական յա-

*) Այդ յիշատակարանից աւելի հին են Ոսկերը, սակայն նրանք աւելի կցկտուր են և այդ պատճառով լեզուաբանական աշխատութիւնների մէջ գերման լեզուների ներկայացուցիչ համարւում է գոթերէնը:

տուկ անուններ և հատուկաոր բառեր: Խրիմի Օստգոթերի լեզուից ևս մեզ հասել են բաւական չափով հատուածներ, իսկ միւս գոթական լեզուները, ինչպէս որ վանդալների և բուրգունդների լեզուն թողել են շատ չնչին մնացորդներ:

Սկանդինաւեան խումբ. այդ խմբում պէտք է տարբերել նախ 1) հին սկանդինաւերէնը, որով պահուած են գերման լեզուի ամենահին նմուշները ռունական (գաղտնի) արձանագրութիւնների մէջ, որոնք հասնում են մինչև Գ. դարը Գ. յ. 3) Վիկինգների շրջանում (մօտ 700—1050 թ.) այդ ընդհանուր Սկանդինաւեան լեզուն արդէն բաժանւում է երկու բարբառների—արեւելեան և արեւմտեան, որոնցից ծագում են Նիդերական ու Դանիական (արեւելեան) և Իսլանդական ու Նորվեգական (արեւմտեան) լեզուները:

Մինչև ռեֆորմացիայի շրջանը այդ լեզուները յայտնի են Հին Նիդերական, Հին Դանիական, Հին Իսլանդական և Հին Նորվեգական անուններով: Դրանցից աւելի հինը և յայտնին է Հին Իսլանդերէնը, որով պահուել են հաշակաւոր էզդանկը (12 դար):

3. Արեւմտեան գերմանական խումբը բաժանւում էր հետեւեալ հին լեզուների.—Անգլոսաքսերէն, Ֆրիզերէն, հին նիդերլանդերէն, հին Սաքսոներէն և հին վերին գերմաներէն (Althochdeutsch). 1) Անգլոսաքսերէնի յիշատակարանները սկսում են 8-րդ դարից Գ. յ.—որանից է առաջացել անգլերէնը, որ իւր մէջ ընդունել է բազմաթիւ ֆրանսերէն փոխառութիւններ: 12—15 դարը նա կոչւում էր միջին անգլերէն, իսկ այնուհետև նոր անգլերէն: Վերջինիս բարբառներից տիրող է հանդիսացել հարաւային կամ Լոնդոնի բարբառը, որ այժմ յայտնի է անգլերէն անունով:

2) Փրիզերէնը յայտնի է դառնում միայն 14-րդ դարից և գոյութիւն ունի մինչև այժմ և բաժանւում է երեք բարբառների (հիւսիսային, արեւելեան և արեւմտեան):

3) Հին նիդերլանդերէնի շրջանը տեւում է մինչև 1300 թ., որից յետոյ մինչև 1500 թ. նա յայտնի է դառնում որպէս միջին նիդերլանդերէն, իսկ այնուհետև՝ նոր նիդերլանդերէն: Վերջինս ունի չորս բարբառ, որոնցից

մէկն է և այժմուայ հոլլանդերէնը:

4) Հին Սաքսոններէնի հնագոյն յիշատակարանն է յայտնի Heliand-ը (9-րդ դար), 1200 — 1500 թ. այդ լեզուն գրում է Միջին ստորին գերմաններէնի անունը (Mittelniederdeutsch) 1500 թ-ից սկսած նա կոչւում է նոր ստորին գերմաններէն (Neuniederdeutsch) կամ Plattdeusch.

5) Հին վերին գերմաններէնը (Althochdeutsch) տեղում է 8—12 դար, որից յետոյ նա մտնում է միջին (Mittelhochdeutsch) շրջանը: Այս լեզուով են պահուած յայտնի նիքելունգները և այլն: Ռեֆորմացիայի շրջանից սկսւում է նոր վերին գերմաններէնը (Neuhochdeutsch), որ և դառնում է Գերմանիայի ընդհանուր գործածական գրական լեզուն: Որպէս խօսակցական լեզու նա բաժանւում է ներկայումս մի շարք բարբառների, որոնք կազմում են երկու խումբ — Oberdeutsch և Mittelddeutsch.

IX Բալթիկեան կամ լիթուական ճիւղին պատկանում են լիթուերէնը (LITOVSKĖJŲ RYKŲ, litauisch) և լատիշերէնը և այժմ արդէն մեռած պրուսերէնը:

1. Լիթուերէնը գործածական է այժմ Ռուսաստանում՝ Վոլինոյի, Վիլնոյի և Գրոգնոյի, նաև Սուվալկի նահանգներում և Պոլսիայի ռուսական սահմաններում: Այստեղ նա արագօրէն մեռնում է գերմաններէնի ազդեցութեան տակ:

2. Լատիշերէն խօսում են կուրլեանդիայի, Լիվլեանդիայի և Վիտեբսկի նահանգներում: Կան լատիշական գաղութներ նաև Պոլսիայում:

Այդ երկու լեզուներն իրար աւելի մօտ են, քան պոլսերէնին: Լիթուերէնի և լատիշերէնի հնագոյն յիշատակարանները համեմատաբար նոր ժամանակներում են գրուած: Իրանք կրօնական գրուածքներ են — Կատեխիզիս և ին., հրատարակուած 16-րդ դարում: Լիթուերէնը վերջերս հրագրական լեզուաբանութեան մէջ շատ կարևոր նշանակութիւն է ստացել չնայած այն հանգամանքին, որ նրա յիշատակարանները շատ նոր են համեմատած միւս հրագրական յիշատակարանների հետ:

3. Պոռուսերէնը մեռել է վերջնականապէս 17-րդ դարում գերմաներէնի ճնշման տակ, թողնելով լեզուական մնացորդներ մի քանի անկատար յիշատակարաններում: Դրանք լուծերական կատեխիզիսներ են—մէկ մեծ և երկու փոքր, որ թարգմանուած են գերմաներէնից 16-րդ դարում և լիքն են սխալներով: Ժամանակով աւելի հին է մի փոքրիկ (էլբինգեան) գերման-պոռուսերէն բառարան, որ հաւանորէն կազմուած է 15-րդ դարում: Այժմուայ պոռուսիացոց մի մասը հին պոռուսների ոերունդն է, որ վաղուց արդէն գերմանացել է:

X Սլաւոնական նիւղը բաժանուում է երեք խմբերի —հարաւային, արեւելեան և արեւմտեան:

1. Հարաւային խմբին պատկանում են բուլղարերէնը, սերբո-խորուաթերէնը և սլովիներէնը, նոյնպէս և հին եկեղեցական սլաւոներէնը:

1) Հին կամ եկեղեցական սլաւոներէնն այն լեզուն է, որով սլաւոնական լուսաւորիչները —Կիւրեղ և Մեթոդիոս (Кирилъ и Меѳодій) և նրանց աշակերտները թարգմանել են Ս. Գիրքը և ժամասացութեանը վերաբերեալ խոսքեր: Գիտութեանը յաջողուեց պարզել, որ եկեղեցական սլաւոներէնը եղել է հին բուլղարերէնի մակեդոնական բարբոսներից մէկը, ուստի գիտական գրութքներում այդ լեզուն կոչուում է նաև Հին բուլղարերէն: Դա սլաւոնական ամենահին ձևեր ունեցող լեզուն է, սլաւոնների սանսկրիտը և հանդիսանում է հնդեւրոպական լեզուաբանութեան մէջ որպէս սլաւոներէնի ներկայացուցիչը: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հին սլաւոներէնը որպէս եկեղեցական լեզու գործածութեան մէջ է եղել զանազան սլաւոն ազգերի մէջ (ռուս, սերբ, բուլղար և այլն), նա ընդունել է իւր մէջ այդ ազգերի լեզուներից նորանոր տարրեր և այդպիսով առաջացել են սերբական, ռուսական և այլն. թիպի եկեղեցական լեզուներ, որոնք զգալի կերպով տարբերում են իսկական եկեղեցական կամ հին սլաւոներէնից:—Հին սլաւոներէնի հնագոյն յիշատակարանները յայտնի են 11-րդ դարից (Չոգրաֆեան, Մարիինեան և ին. աւե-

տարաններ և ըն), իսկ վերջերս գտնուած մի արձանագրութիւն բուլղարական Սամուէլ Թագաւորի, կրում է 993 թւականը: Կրութեան ձևն է սլաւոնականը՝ երկու տիպի: Կլազովական և Կիրիլլիցայ, որոնք երկուսն էլ յունական ծագումն ունեն:

2) Բուլղարերէն. Հին սլաւոներէնի մասին ասածը որոշ չափով վերաբերում է և բուլղարերէնի Հին շրջանին, բայց Հին բուլղարերէնը տարբերւում է Հին սլաւոներէնից: Բուլղարերէնն ունի նաև միջին և նոր շրջաններ, մի քանի բարբառներով: Միւս հարաւային լեզուներն են 3) սերբերէնը 4) խորվաթերէնը և 5) սլովիներէնը համապատասխան բարբառներով:

2. Արեւելեան իլամ ուղսական խումբը բաժանուում է երեք բարբառների. վելիկոռոսների, մալոռոսների և բէլոռոսների, որոնցից վելիկոռոսականը և բէլոռոսականն իրար աւելի մօտ են:

1) Վելիկոռուսական (մեծ ուղսական) բարբառը երկու մեծ ենթաբարբառներ ունի. հարաւային *аканющій* (օ հնչիւնն առանց շեշտի արտասանուում է *а*) և հիւսիսային՝ *окающій*: Հարաւային ենթաբարբառներից է նոյնպէս Մոսկուայինը, որ ժամանակի ընթացքում իւր մէջ ընդունելով որոշ տարբեր ուղսական տիպի եկեղեցական լեզուից և հիւսիսային բարբառներից, առաջացրեց ուղսաց նոր գրական լեզուն, որ կոչւում է սովորաբար ուղսերէն:

2) Մալոռուսական (փոքր ուղսական) բարբառը նոյնպէս ունի ենթաբարբառներ և ինքնուրոյն գրականութիւն: Նոր շրջանի մալոռոս հեղինակներից ամենանշանաւորն է հռչակաւոր Նիչենկօն, որ Միցկևիչի և Պուշկինի հետ պատկանում է սլաւոն ամենամեծ բանաստեղծների թւին:

3) Բէլոռուսական (սպիտակ ուղսական) բարբառը գրական լեզու չէ և ինչպէս տե՛սանք, իւր կազմով աւելի մօտ է վելիկոռուսականին: Ռուս լեզուի ամենահին յիշատակարանը համարւում է Օստրոմիրեան աւետարանը, որ գրուած է 11-րդ դարում (1056—7 թ.):

3. Արեւմտեան խումբը կազմում են Չեխերէնը, Սլովակերէնը, Լեհերէնը, Կաշուբերէնը, Սորբերէնը (*лужицкий*,

lausitzisch, wendisch, sorbisch) և այժմ արդէն մեռած պոլաբերէնը: 1) Չեխերէնի հնագոյն յիշատակարանը գրած է 13-րդ դարում: չեխերէնին մօտ է սլովակերէնը (Սլաւոնիայում): 3) լեհերէնի հնագոյն յիշատակարանները հասնում են մինչև 14-րդ դար: Լեհերէնին մօտ է 4) կաշուբերէնը որ զործածական է Գանցիզի մօտ Բալթիկ ծովի ափին: Կաշուբերէնին ցեղակից էր ներկայումս մեռած 5) պոլաբերէնը, այսինքն Լաբայի կամ Էլբայի ափերում ապրող սլաւոնների լեզուն: Պոլաբերէնից մեզ հասել են փոքր մնացորդներ - բառարաններ և այլ գրութիւններ 17—18 դարերից: 6) Սորբերէնը երկու հատուած ունի—վերին և ստորին սորբերէն: Սորբերն ապրում են Լուզիտանիայում: որ գտնւում է այժմ Սաքսոնիայում և Պոլսիայում: Հին յիշատակարանները մնացել են 16-րդ դարից:

Սլաւոնական սլաւոնները զործ են ածում լատինական գրութիւն մի քանի լրացուցիչ պայմանական նշաններով: Նրանցից լեհերէնը և չեխերէնն ունին ճոխ և հետաքրքիր գրականութիւն:

Գիտնականները սովորաբար միացնում են բալթիկեան և սլաւոնական ճիւղերը և ընդունում են մի ընդհանուր բալթո-սլաւոնական ճիւղ նոյն հիմքերով, ինչ հիմքերով ընդունւում է մի հնդկա-իրանական ճիւղ: Անվիճելի և հաստատ կարելի է համարել այն փաստը, որ բալթիկեան և սլաւոն ցեղերը նախապատմական շրջանում ապրել են մի ընդհանուր կեանքով, ինչպէս հին հնդիկներն ու իրանացիք, որ հաստատուում է բազմաթիւ լեզուական երևոյթներով:

Մի ժամանակ տարածուած այն կարծիքը, իբր թէ գերմանական և բալթոսլաւոնական ճիւղերը իրար հետ աւելի մօտիկ ազգակցութիւն են ունեցել, չէ կարող ընդունելի համարուել այժմ:

Սրանք են մեզ յայտնի հնդկարոպական լեզուները. այդ լեզուների մի մասը մեռած լեզուներ են և յայտնի են մեզ

միայն զրաւոր յիշատակարաններէց, իսկ միւս մասը — կենդանի: Սակայն միայն սրանք չեն կարող լինել բոլոր հնդկերոպական լեզուները. անշուշտ շնորհիւ զանազան անբարեյաջող պայմանների անհետ կորել են շատ կամ քիչ թւով հնդկերոպական լեզուներ, որոնցից ոմանք կարող էին պատկանել հնդկերոպական ընտանիքի այս կամ այն ճիւղին, իսկ միւսները կարող էին լինել ընտանիքի ինքնուրոյն ճիւղեր:

Հաւանականաբար այդպիսի ինքնուրոյն ճիւղ պէտք է համարել վերջերս յայտնուած մի հնդկերոպական լեզու, որ կոչւում է *թոխարերէն*:

1908 թ. Թուրքեստանում շնորհիւ գերմանացի գիտնականների կատարած պեղումների բացուել են երբեմն Բակտրիայում ապրող և կլասսիկներին Tochari անունով յայտնի մի հին հնդկերոպական ժողովրդի բաւական բարձր քաղաքակրթութեան հետքեր, որի վրայ նկատելի է հնդկական և յունական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւն:

Այդ ազդի զրաւոր յիշատակարանները որոնք մեծ մասամբ երկլեզուեան են (*թոխարերէն* — *հնդկերէն*), ներկայացնում են զլիսաւորապէս բուդդիստական թարգմանական զրականութիւն: Գրութիւնը սանսկրիտականին նման է, իսկ լեզուն, որի մէջ բարբառներ ևս նկատելի են, կազմում է հնդկերոպական ընտանիքի բոլորովին անկախ մի ճիւղը, զրաւելով միջին տեղ իրանական և յունական լեզուների*):

Ուրիշ հնդկերոպական լեզուներ, որոնցից հասել են մեզ միայն պատահական բառեր, բայց այդ մնացորդների հիման վրայ համարւում են հնդկերոպական, հետեւեալներն են:

Թրակիականը եւ *Փոնդիականը*, որոնք մօտ են երեւում հայերէնին, *Սկիւթերէնը*, որ ըստ Վսեփոլոդ Միլլերի իրանական լեզու է և ազգակից օսերէնին: *Մակեդոնականը*, որ ցեղակից է երևում յււնարէնին, *Իլլիրիականը*, որ հա

*) Հայագէտ լեզուաբան Մէյէն գտել է *թոխարերէնի* և *հայերէնի* մէջ մի շարք նմանութիւններ, որոնց մասին տ. Հր. Աճառեանի «*Թոխարերէն և հայերէն*» յօդուածը, Հանդէս ամսօրեայ 1912 թ. № 1.

ւանականաբար ալբանականին էր ազգակից և որին մօտ են եղել Մեսսապականը և Նապիզներէնը Ապենինեան թերակղզում: Թերևս նաև Վենետներ լեզուն: Վերջապէս պէտք է յիշել նաև Թոխարերէնի հետ միասին Թուրքեստանում վերջերս յայտնուած հնդկական և իրանական մի քանի բարբառները, որոնք մինչև այժմ անձանօթ էին գիտական աշխարհին:

Հնդերոպական բոլոր ճիւղերն ունեցել են իրենց նախալեզուները, որոնք պարզւում են այդ ճիւղերից իւրաքանչիւրի բարբառների համեմատական ուսումնասիրութեամբ: Իսկ այդ բոլոր նախալեզուների համեմատական քերականութիւնը բաց է անում մեր առաջ Հնդերոպական ընդհանուր նախալեզուի պատկերը, ցոյց տալով վերջինիս ֆոնիտիքական, մորֆոլոգիական և շարահիւսական կազմը և բառամթերքը:

Հնդերոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան հիմքը դրեց Բոսլալ 1816 թ., իսկ այդ լեզուների պատմական ուսումնասիրութեամբ առաջին անգամ զբաղվեց Յակոբ Գրիմը (1819 թ.): Այդպիսով այդ երկու գիտնականներն են համարւում Հնդերոպական համեմատական—պատմական լեզուաբանութեան հիմնադիրները:

Լեզուի տեսական ուսումնասիրութեամբ զբաղւում էին և Բոպպից առաջ. այսպէս—դեռ հին հնդիկները և յոյները (սրանց հետևողութեամբ և հռովմայեցիք) զբաղուել են լեզուով. 18-րդ դարում եղել են նոյն իսկ համեմատական ուսումնասիրութեան մի քանի փորձեր. սակայն այդ բոլոր հետազօտութիւնները չեն ունեցել ուղիղ հայեցակէտ: Նրանց մէջ կամ միայն մի լեզու է դարձել ուսումնասիրութեան օբ'եկտ, կամ եթէ եղել են համեմատութիւններ, նրանք եղել են պատահական և անսխտեմ: Համեմատութեան համար լեզուներն ընտրել են ոչ միևնոյն ընտանիքից, այլ խառնիխուռն, առաջնորդուելով զլիաւորապէս լեզուների այբբենական կարգով:

Հնդերոպական համեմատական լեզուաբանութեան նշանակութիւնը չափազանց մեծ է: Այս գիտութիւնը ոչ մի

կասկած չը թողեց, որ դարեր շարունակ իշխող այն կարծիքը, իբր թէ բոլոր լեզուներն առաջացել են երրայեցերէնից, միանգամայն անհիմն է: Վերջ դրուեց և այն պատահական կարծիքներին, որոնց հիման վրայ այս կամ այն լեզուն համարուժ էին միւսի զուտորը, ինչպէս լատիներէնը ունարէնի և այլն: Հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնը առաջին անգամ հանդէս բերեց լեզուի պատմութեան գաղափարը, որ լեզուի հիմնական գաղափարն է, և բնական է, որ գիտական լեզուաբանութիւնը ծնունդ առաւ հնդեւրոպական լեզուաբանութեան հետ միասին:

Ուսկայն բացի դրանից պէտք է նկատել, որ գիտական լեզուաբանութեան հիմքը մինչև օրս էլ հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնն է կազմում շնորհիւ այդ բնտանիքի մի քանի խոշոր առաւելութիւններին: — Հնդեւրոպական նախալեզուն բաւական զարգացած լեզու էր, ունէր բաղմամբիւ բառեր և քերականական ճոխ ձևեր և շնորհիւ այդ հանգամանքի հնդեւրոպական լեզուներից իւրաքանչիւրը ժառանգել է մայր լեզուից լեզուական մեծ պաշար: Այդ լեզուական պաշարը զանազան լեզուներում երկար դարերի ընթացքում ենթարկուել է բազմատեսակ փոփոխութիւնների, այդ պատճառով մենք ունենք կատարեալ հնարաւորութիւն դիտելու լեզուական փոփոխութիւնների բազմամթիւ դէպքեր: Դրա վրայ աւելանում է և այն, որ հնդեւրոպական լեզուների մեծամասնութիւնը պահպանել է մեզ շատ հին ժամանակներից բազմամթիւ յիշատակարաններ, որոնք միջոց են տալիս մեզ այդպիսի դիտողութիւններ անելու: Այդպիսի նպաստաւոր պայմաններ լեզուաբանութեան համար չէ ներկայացնում և ոչ մի այլ լեզուական բնտանիք և դրանով աւելի է մեծանում հնդեւրոպական լեզուաբանութեան նշանակութիւնը:

Աւելացնենք վերջապէս և այն հանգամանքը, որ հնդեւրոպական լեզուները պատկանում են ամենանշանաւոր կուլտուրական լեզուների թւին և աւելի մեծ ուշադրութիւն են գրաւում գիտական աշխարհում, որ գլխաւորապէս կենտրոնացած է եւրոպայում:

Պարզ է, որ գտնուելով այդպիսի պայմաններում, հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնը չափազանց յետ է թողել իրենից միւս բոլոր լեզուախմբերի զիտական ուսումնասիրութիւնը և այդպիսով բնական պահանջ է առաջացել իւրաքանչիւր անձնաւորութեան համար, որ կամենում է նուիրուել այս կամ այն լեզուի ուսումնասիրութեան, նախապէս ծանօթանալ հնդեւրոպական լեզուաբանութեան հետ: Վերջինս ներկայացնում է այժմ մի դպրոց, որտեղ մշակուել է մեթոդ և պարզուել են բազմաթիւ զկզբունքային հարցեր: Վերջապէս հնդեւրոպական լեզուաբանութեան մէջ կարելի է ծանօթանալ և խուսափել այն սխալներից, որոնք անխուսափելի են ամեն մի զիտութեան սկզբնական շրջանում:

Սակայն չը պէտք է մոռանալ և այն, որ իւրացնելով հնդեւրոպական լեզուաբանութեան մեթոդները և սկզբունքները, չէ կարելի գործադրել նրանց ոչ հնդեւրոպական լեզուների նկատմամբ կուրօրէն և առանց քննադատական վերաբերմունքի:

Մատենագիտութիւն.— հնդեւրոպական լեզուաբանութեան վերաբերեալ լաւագոյն երկասիրութիւնները հետևեալներն են.

1. Grundriss der vergleich. Grammatik der indogermanischen Sprachen, 5 հատոր. առաջին երկու հատորը կազմում է հնդեւրոպական բոլոր յայտնի լեզուների համեմատական հնչիւնաբանութիւնը և ձևաբանութիւնը, որ գրել է Լայպցիգի պրոֆ. Բուդման, իսկ 3—5՝ համեմատական շարահիւսութիւնը— Ենայի պրոֆ. Գելբրիխ: Այս հսկայական գործը, որ ներկայացնում է լեզուաբանութեան գլուխ գործոցը, մասամբ լոյս է տեսել Բ. տպագրութեամբ (1886—1906):

2. Brugmann—Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen 1902—1904, 3 հատոր. կազմուած է նախորդի հիման վրայ և գործածութեան համար աւելի յարմար է:

3. A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes, Բ. տպագր. 1907. սա շատ աւելի համառոտ է քան նախորդները. հեղինակը (յայտնի հայագէտ) սկեպտիկ է առաջնորդուած է խիստ սուրեկտիւ հայեացքով: Այս գրքի ուսուերէն թարգմանութիւնը (А. Мейе, Введение въ сравнительную грам-

матикү индоевропейскихъ языковъ, перев. проф. Кудрявскаго, Юрьевъ 1911) լոյս տեսաւ նորերս հեղինակի յառաջարանով և լրացումներով:

4. Meringer, Indogermanische Sprachwissenschaft, 2 Aufl. 1899, Samml. Göschen № 59. սա միայն կոնսպեկտիւ աշխատանք է:

5. Fick, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. 4-րդ տպագրութիւնը շարունակուած է: Սա լաւագոյն հնդերոպական համեմատական (ստուգաբանական) բառարանն է:

6. Hirt, H. Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur, Strassburg 1905—1907.

7. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1907 Գ. տպգր. Համեմատական լեզուաբանութեան նուիրուած պարբերական հրատարակութիւններից կարելի է յիշել:

1. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, 1852 թւից, հիմնադիր Kuhn (Բեռլին). կրճատ՝ Kuhns Zeitschrift կամ K. Z.

2. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Götting., 1877-ից, հիմնադիր Bezzenberger (Bezzeubetgers Beiträge—B. B.) 1907-ից միացած նախորդի հետ:

3. Indogermanische Forschungen, Zeitschrift für indogermanische Sprach—und Altertumskunde, հրատ. K. Brugmann և W Streitberg. 1892-ից. կրճատ՝ I. F. Յաւելուած՝ Anzeiger für indogermanische Sprach und Altertumskunde.

4. Orientalische Bibliographie, 1887-ից. այստեղ յաճախ լինում են յօդուածներ հայագիտութեան վերաբերեալ:

Առանձին ձիւղերի վերաբերեալ լեզուաբանական բազմաթիւ երկասիրութիւններից յիշենք ամեակարեորները:

I Հնդկական նիւղ.

1. Thumb, Handbuch der Sanskrit, I—II Teil, 1905.

2. Ф. И. Кнауэръ, Учебникъ санскритакаго языка, Лейпцигъ 1908.

3. Böthlingk u. Roth, Sanskrit—Wörterbuch, 7 հատ. Ս. Պետերսբուրգ, 1852—75.

4. Capeller, Sanskrit—Wörterbuch 1887, աւելի յարմար գործածութեան համար:

5. Uhlenbeck, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der Altindischen Sprache, Amsterdam 1898.

II Իրանական ճիւղ.

1. Geiger u. Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, Strassburg I հատ. յատկապէս իրանական համեմատական քերականութիւնը, որ կազմել է Բարթոլոմէն:
2. Bartholomae, Altiransches Wörterbuch, Strassburg. 1904.
3. Reichelt H., Avestisches Elementarbuch, Heidelberg, 1909.
4. Hübschmann, Persische Studien 1895.

III Հայկական ճիւղ.

1. Hübschmann, Armenische Studien, Leipzig 1883.
2. Hübschmann, Armenische Grammatik I Theil, Armenische Etymologie, Leipzig 1895—1897.
3. A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne 1903.
4. Pedersen, մի շարք յօդուածներ K. Z. XXXVI—XXXIX.
5. Lldén, Armenische Studien, Gütteborg 1906.
6. Н. Марръ, Грамматика древне-армянского языка, У. Պետերբուրգ 1903.
7. Նոյնը Основныя таблицы къ грамматикѣ древне-грузинскаго языка (յառջարանը):
8. Karst, Historische Grammatik der Kilikisch-Armenischen, Strassburg 1901.
9. Աճառեան Հր.—Classification des dialectes arméniens, Փարիզ 1909.—Հայերէն մշակուած հրատարակութիւնը—Էմիլեան ազգագրական ժողովածու, հատ. Ը., Հայ բարբառագիտութիւն. Ուրուազիժ և դասակարգութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա—Ն. Նախիջևան 1911.

IV Ալբանական ճիւղ.

1. Meyer, Albanesische Studien, 1892.
2. Նոյնը, Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassb. 1891.

V Յունական ճիւղ.

1. Meyer, Griechische Grammatik, Գ. տպագր. 1896.
2. K. Brugmann, Griechische Grammatik, 1900.
3. Prellwitz, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache, Բ. տպագր. 1905.

VI Իսպաղական ճիւղ.

1. Lindsay, die lateinische Sprache 1896, Թարգմանութիւն անգլերէնից. աւելի յաջող է քան բնագիրը.

2. Историческая фонетика Латинского языка, перев. съ вѣмечнаго А. Грушки, М. 1910.

3. A. Walde, Lateinisches Etymologisches Wörterbuch *Բ. տպագր.* 1910.

4. Gröber, Grundriss der romanischen Philologie, *Բ. հրատ.* 1905.

5. Meyer-Lübke, Grammatik der romanischen Sprachen, 3 Bde 1890—900.

VII Վելսական ճիւղ.

1. Thurneysen, Handbuch des Altirischen, Heidelb. 1909.

2. A. Pedersen, Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen, Götting., 1908—9.

VIII Գերմանական ճիւղ.

1. H. Paul, Grundriss der germanischen Philologie, *Բ. տպագր. Շտրասբուրգ* 1901. Kluge-ի, Noreen-ի, Behaghel-ի *և ին յօդուած-ները:*

2. Streitberg, urgermanische Grammatik, Heidelb. 1096.

3. Kluge. Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 7-րդ տպագր. 1909.

4. Գերմանական *հին բարբառների երկու ժողովածու՝ Բառ-ունէի և Շտրայտերբրգի խմբագրութեամբ:*

IX Բալթիկեան լեզուներ.

1. O. Wiedemann, Handbuch der litauischen Sprache, Strassb. 1897.

X Սլաւոնական լեզուներ.

1. A. Leskien, Handbuch der altbulgarischen Sprache 5-րդ տպագր. 1910. (*սուսեր. թարգմ. Բ. տպագրութիւնից*—Грам-матика Старославянск. языка М. 1890).

2. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, 1909.

3. Кульбакинъ, Древне церковно-славянскій языкъ, [ч. Вве-деніе, фонетика. Харьковъ 1911.

4. E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, շտրու-նակում է հրատարակուել:

5. Archiv für slavische Philologie, հրատ. Եպդիշի.

6. Энциклопедія славянској филологіи, » »

Ռ. Արաբական.